

Wordt vervolgd

Een ritueel in de herhaling bij dementie

De casestudy die in dit artikel wordt beschreven, geeft een voorbeeld van hoe een ritueel kan worden ingezet voor het omgaan met een jeugdtrauma. Het ritueel werkt, maar moet verschillende keren herhaald worden om het effect te continueren. Het betreft een casus op een psychogeriatrische afdeling in een kleinschalig verpleeghuis. Op de beschrijving van de casus volgt een reflectie door een onderzoeksgemeenschap van geestelijk verzorgers en een universitair onderzoeker, volgens het format van het Case Studies Project.

Joke Zuidema, Martin Walton en

Sjaak Körver

EEN AFDELINGSMANAGER vroeg de geestelijk verzorger om aandacht voor mevrouw B. Mevrouw B is een 85-jarige weduwe. Ze komt uit een gezin van vijf kinderen en is altijd in het dorp van herkomst blijven wonen. Na de lagere school is ze als hulp in de huishouding gaan werken. Daarna is ze getrouwd en kreeg één kind, dat onlangs na een ziekbed is overleden.¹ Mevrouw B woont in een gesloten verpleeg-

unit van een kleinschalig verpleeghuis, in een dorp dat grenst aan haar oorspronkelijke woonplaats. Zij is belijdend rooms-katholiek, maar in het huis wordt weinig over geloof gesproken. Geloof is hier vooral vanzelfsprekend. Mevrouw B heeft de ziekte van Alzheimer. Op de afdeling is zij een rustige en tevreden vrouw, die houdt van gezelligheid. Toen zij hoorde dat haar enige dochter was overleden, was ze heel verdrietig. Als de geestelijk verzorger haar bezoekt is het onderwerp van gesprek echter niet haar dochter, maar een diep jeugdtrauma. Het verhaal dat ze dan vertelt, vertelt ze niet aan anderen. Het zien van de geestelijk verzorger roept dit verhaal daarna steeds weer bij haar op.

Betrokkenen

De geestelijk verzorger is een vrouw van 55 jaar. Zij is protestants (open, oecumenisch) en heeft tien jaar als predikant in een gemeente gewerkt. Voor dat werk is ze naar het zuiden van het land verhuisd, waar ze is blijven wonen. Tijdelijk werk als geestelijk verzorger in het ziekenhuis heeft haar geleerd aandacht te hebben voor rituelen. Ze werkt nu voornamelijk met rooms-katholieke bewoners. De geestelijk verzorger is door de afdelingsmanager attent gemaakt op de situatie van mevrouw B. Inhoudelijk heeft de geestelijk verzorger daarna steeds contact gehad over mevrouw B met de zorgcoördinator en verschillende verzorgenden.

Begeleiding

Bij het eerste contact treft de geestelijk verzorger mevrouw B op de afdeling. Zij wil graag vertellen over haar jeugd. Ze is opgegroeid in een klein dorp. Haar vader zorgde voor grote problemen, omdat hij dronk. Hij sloeg haar moeder, en ook de kinderen. Er was nooit geld in huis, dat dronk hij allemaal op. Zij probeerde wel haar moeder te beschermen, maar kreeg dan ook klappen. Het is duidelijk dat ze haar verhaal graag wil vertellen. Vanuit de kennis van demantie kiest de geestelijk verzorger ervoor om niet zelf te beginnen over de overleden dochter. Ze gaat in op dit andere verdriet, dat op dit moment naar voren komt.

Het verhaal keert steeds terug als de geestelijk verzorger met mevrouw B in gesprek komt. Haar dochter komt nooit ter sprake. Met de verzorging spreekt ze over geen van beide. De geestelijk verzorger heeft geen

specifieke kennis van trauma's, maar vermoedt dat hier sprake is van een trauma. Na vijf maanden heeft de geestelijk verzorger het idee dat er iets moet gebeuren om te proberen dit trauma een plek te geven. Ze stelt een ritueel voor, omdat theorieën over rouw bekend is dat dit kan helpen iets achter je te laten (Kübler-Ross, 2006). Ze overlegt met de zorgcoördinator, met het oog op eventuele nazorg.

De geestelijk verzorger kiest voor een ritueel waarbij briefjes verbrand worden. Ze weet dat het gebruik van elementen (water, lucht, aarde, vuur) heel sterk kan werken (Tuinman, 2002). In het stiltecentrum gaan de geestelijk verzorger en mevrouw B zitten aan een tafeltje met twee stoelen. Op het tafeltje staat een schaal, en er liggen waxinekaarsjes, briefjes en een pen. Ze nemen plaats aan de tafel en de geestelijk verzorger legt uit waarom ze hier zijn. Mevrouw B

knikt en vertelt opnieuw wat er vroeger gebeurde. De geestelijk verzorger stelt voor dat we voor alle mensen die erbij horen een kaarsje aansteken. Dat vindt ze goed. Eerst een kaarsje voor haar zelf, dan voor ieder lid van het gezin uit haar jeugdijaren. Ze noemt ze allemaal bij de naam.

Na vijf maanden heeft de geestelijk verzorger het idee dat er iets moet gebeuren om dit trauma een plek te geven

De geestelijk verzorger helpt haar om een klein briefje aan iedereen te schrijven. Zij schrijft en helpt om de juiste formulering te vinden, maar mevrouw B vertelt. Ze schrijft aan haar moeder dat ze beter verdient heeft en aan haar vader: 'Je bent een batraaf!' Dit is een Zuid-Nederlands woord voor deugniet. Ze toont zich tevreden met dit briefje: glimt ervan. Ook komen er briefjes voor haar broers en zus. Na het opschrijven van al die berichten, legt de geestelijk verzorger uit dat ze nu de briefjes zullen verbranden. Zo kan mevrouw B de boodschap daarop kwijtraken: 'We brengen het bij God.' Dat vindt ze meteen goed, en ze verbrandt alle briefjes zelf, met overtuiging. Mevrouw B is er duidelijk bij betrokken, en gaat op in het spel. Tot slot bidden ze een Onze Vader en een Wees Gegroet en zingt de geestelijk verzorger een uitgeprint lied: 'Blijf mij nabij'. Dan dooft de geestelijk verzorger de kaarsen, en verlaten ze het stiltecentrum. Mevrouw B lijkt tevreden en gaat weer rustig zitten op haar plaats in de huiskamer. De geestelijk verzorger vraagt de verzorging haar te observeren.

Herhaling

In de periode na het eerste ritueel bezoekt de geestelijk verzorger wekelijks mevrouw B. Er is een opvallend verschil met de gesprekken vóór die tijd: mevrouw B spreekt niet meer over haar vader, noch over de si-

tuatie vroeger thuis. Ze vertelt alleen steeds dat het goed met haar gaat, praat over alledaagse dingen. Na anderhalve maand komt het verhaal langzaam wel weer terug, tot het na drie maanden weer net zo vaak en uitgebreid wordt verteld als voor het ritueel. De geestelijk verzorger was eerst teleurgesteld, maar besloot vervolgens om het ritueel opnieuw uit te voeren. Mevrouw B leek nog te beseffen wat dit was, en wilde wel opnieuw naar het stiltecentrum om kaarsjes aan te steken, briefjes te schrijven en die te verbranden. Het ritueel herhaalt zich dan op vergelijkbare wijze. Tussendoor vertelt mevrouw B nog meer dan de vorige keer. Mevrouw B geeft aan dat ze erg blij met het ritueel is. De geestelijk verzorger brengt haar terug naar haar afdeling, en krijgt van mevrouw B een zoen als afscheid. Het lied neemt ze dit keer mee en ze wil het niet afgeven.

Ook nu blijven in het vervolg de gesprekken over haar vader en de vroegere thuissituatie uit. Dat duurt weer ongeveer anderhalve maand. Dan komt het terug. Sneller dan de eerste keer stelt de geestelijk verzorger voor om weer naar het stiltecentrum te gaan voor het inmiddels bekende ritueel. Dat wil ze wel weer. Het derde ritueel vindt daarom twee maanden na het tweede ritueel plaats.

Het derde ritueel is een herhaling van het eerste en tweede ritueel, zonder bijzondere variaties. Mevrouw B is hier opnieuw heel blij mee. Het ritueel was in eerste instantie bedoeld als een overgangsrитуeel. Maar het wordt nu een soort bestendigheidsritueel, dat als houvast gaat functioneren. De verhalen over vroeger blijven hierna iets langer weg, maar na drie maanden zijn ze toch weer helemaal terug. Dan wil ze graag nog eens het ritueel en de geestelijk verzorger stelt voor haar oudste broer K er bij te halen. Misschien kan hij bevestigen wat er gebeurd is en maakt zijn aanwezigheid haar rustiger. Ze hebben samen veel meegemaakt en gedeeld, en hij komt nog regelmatig bij haar op bezoek.

Tijdens dit vierde ritueel vertelt de aanwezige broer veel. Dat zorgt voor minder ruimte voor mevrouw B en het ritueel. Er komt nieuwe informatie en mevrouw B is stiller. Het ritueel duurt nu wel twee uur. Op de afdeling vraagt de geestelijk verzorger met nadruk om haar in de gaten te houden, in verband met mogelijk ontstane onrust.

Hierna blijft het verhaal niet weg, maar vertelt ze het nog af en toe. Ze weet nog wel van het gesprek dat ze samen met de geestelijk verzorger en haar broer heeft gehad. Dit gesprek lijkt geen extra emotie te hebben losgemaakt, en in het vervolg maakt ze een rustige, tevreden indruk. Langzaam neemt haar cognitief vermogen af en ontstaat afasie. Ze balt nog wel eens haar vuist in een gesprek: 'mijn vader...' De geestelijk verzorger begrijpt wat ze bedoelt en kan het verhaal aanvullen. Dat stemt mevrouw B tevreden en ze knikt. Ze wil graag contact. Twee jaar na het laatste ritueel komt de pijn van vroeger terug in het gesprek, gedurende een maand. Als de geestelijk verzorger met haar een kaarsje opsteekt, is ze daar blij mee. Daarom komt de gedachte aan opnieuw een ritueel op. Het vijfde ritueel vindt plaats. De verhalen zijn deze keer anders: ze verwoordt – al gaat het inmiddels moeizaam – nu vooral wat de mensen over haar en haar gezin zeiden en dachten. Op de briefjes komen hier woorden voor.

Vervolg

In de periode na het vijfde ritueel is mevrouw B op de afdeling steeds rustig en tevreden. Zij heeft nu zeer regelmatig een pop op schoot, waar ze blij mee is en die ze aandacht en zorg geeft. Dit geeft haar een veilig gevoel. Meestal geeft ze aan dat het goed met haar gaat. Een keer zegt ze daarbij: 'geen ruzie!' Als ze vieringen van de geestelijk verzorger bezoekt, zingt ze graag mee en spreekt gebeden uit. Soms is wel boosheid zichtbaar: een gefronst voorhoofd, en gebalde vuist. Ze lijkt altijd blij als ze dan even kan 'vertellen'. Omdat de geestelijk verzorger op de hoogte is van haar situatie, kan dit zonder veel woorden.

De geestelijk verzorger start, vijf jaar na het eerste contact, op de afdeling een ontmoetingsgroep 'Sprekende handen' samen met een muziektherapeut. Omdat mevrouw B zich slecht kon uiten was ze daar eerst niet bij aanwezig. Bij een latere bijeenkomst schuift de verzorging haar aan: ze genoot

Herhaling van het ritueel zorgde voor meer effect

er zichtbaar van, zong mee en probeerde antwoorden te geven. De laatste gesprekken die de geestelijk verzorger met mevrouw B voert, zijn steeds kort. Als de geestelijk verzorger vraagt hoe het met haar gaat, knikt en lacht ze. 'Goed!' Soms voegt ze nog toe: 'Heel goed!' Als deze casus geschreven wordt, leeft ze nog, maar is ze niet meer in staat tot spreken. Inmiddels is mevrouw overleden.

Reflectie en feedback

Het gebruik van rituelen bleek een goede keuze omdat mevrouw B daarna in het contact met de geestelijk verzorger minder last van haar trauma liet blijken. De uitnodiging aan de broer van mevrouw B pakte niet zo goed uit, omdat hij zijn eigen verhaal kwijt wilde. Mevrouw B in eerste instantie niet bij de ontmoetingsgroep te vragen bleek geen goede keuze. Later was ze er wel bij en genoot ze. Over het algemeen is de geestelijk verzorger tevreden over haar rol in de begeleiding van mevrouw B en heeft deze begeleiding een positief effect gehad in het leven en in de beleving van mevrouw B. De psycholoog herkent de beschrijving van mevrouw B en noemt het een mooi verslag. De psycholoog vraagt aandacht voor haar pop, waar mevrouw B zich veiliger door voelt. De Eerst Verantwoordelijk Verzorgende herkent de casus en zegt dat het heel belangrijk voor mevrouw is geweest, dat ze na afloop van de rituelen altijd weer goed gestemd was.

Evaluatie door de onderzoeksgemeenschap

De emoties van mevrouw B verwijzen naar existentiële vragen met als vermoedelijk onderliggende vraag: Hoe kan ik leven met wat mij is overkomen? Er zijn verlieservaringen, waardoor het vermoeden bestaat van een rouwproces: haar overleden dochter. Daarnaast zijn er de nare ervaringen uit haar jeugd. De geestelijk verzorger ziet en hoort de existentiële laag in het verhaal van mevrouw B en laat zich hierdoor leiden. Zij biedt een ritueel aan en begeleidt contextueel (Meulink-Korf, 2018). Ze is trouw en blijft op eigen initiatief contact houden met mevrouw. Achter de vraag of de levensbeschouwelijke achtergrond en ontwikkeling van de geestelijk verzorger relevant is voor de casus, ligt de vraag hoe een geestelijk verzorger met een niet-christelijke achtergrond zou aansluiten bij de religieuze behoefte van mevrouw B.

De geestelijk verzorger is mogelijk een verpersoonlijking van de rituelen geworden

Praktijk & theorie

Theorieën zijn niet bewust gebruikt, maar wel aanwezig in kennis over rouw, over de betekenis van rituelen (Menken-Bekius, 2001), over de validatietheorie bij dementie (Feil, 2004) en over contextueel pastoraat (Meulink-Korf, 2018). Vanuit de onderzoeksgemeenschap worden andere mogelijke keuzes genoemd, bijvoorbeeld de mogelijkheid bieden om de boosheid te uiten.

Doelen en uitkomsten

Als eerste resultaat is er de mogelijkheid voor mevrouw B om haar emoties te uiten, zich daarin gehoord en erkend te voelen. Door de rituelen zijn emoties minder aanwezig, later is er een verschuiving in de problematiek richting 'wat de dorpsge-

noten ervan vonden'. Herhaling van het ritueel zorgde voor herhaling van het effect. De geestelijk verzorger is mogelijk een verpersoonlijking van de rituelen geworden, omdat mevrouw B alleen tegenover haar zich over deze verhalen uit. Het effect van deelname aan de ontmoetingsgroep is dat mevrouw B de ervaring krijgt dat ze erbij mag horen. Het doel was dat mevrouw B minder last zou ervaren van haar trauma. Voor een groot deel komt dit overeen met het bereikte resultaat: (tijdelijk) minder last. Discrepancie was er tussen de expliciete zorgvraag met betrekking tot de overleden dochter en de impliciete zorgvraag die leidend werd. Er was ook discrepantie ook tussen de verwachtingen van de geestelijk verzorger over de bestendigheid van het ritueel en de tijdelijkheid hiervan. Omdat het effect de eerste tot en met derde keer wel aanwezig is, maar de vierde en de vijfde keer minder, wordt de vraag opgeroepen: wat is de bijdrage van de geestelijk verzorger en wat de ontwikkeling van de dementie? Kunnen effecten van bijvoorbeeld een ritueel wel beklijven bij dementie? En zijn existentiële vragen wel mogelijk bij dementie? Er is geen reden om aan te nemen dat mensen met dementie geen existentiële ervaringen hebben, ook al worden die niet als vragen geformuleerd. Kenmerkend voor een ritueel is dat het ook op ervaringsniveau inwerkt. Algemeen wordt gesteld dat het zinvol is om een ritueel uit te voeren, en dat dit een positief effect heeft. Ook dat herhaling waardevol is.

Korte samenvatting en aanbevelingen

De geestelijk verzorger heeft:

- naar aanleiding van het overlijden van haar dochter contact gelegd met mevrouw B;
- beluisterd (op basis van een 'validatie'-benadering) dat niet de overleden dochter op de voorgrond stond, maar jeugdervaringen die mogelijk traumatisch waren;
- daarmee sterke gevoelens en existentiële posities verbonden;

- een ritueel aangeboden omdat gesprekken niet verlichtend werkten, een ritueel dat effectief is gebleken; en
- vanwege tijdelijk effect het ritueel bij herhaling aangeboden, wat ook effectief is gebleken.

Het doel van de interventies was, dat de gevoelens mevrouw B minder zouden belasten en dan ook minder aanwezig en bepalend zouden zijn in het contact met de geestelijk verzorger. Het resultaat was uiteindelijk conform dit doel. De casus is zowel ongewoon als exemplarisch vanwege respectievelijk de intensieve begeleiding als het lange contact daarna. Er is sprake van 'onderhoud' van het contact. De onderzoeksgroep deed de volgende aanbevelingen voor *good practices* vanuit deze casus: 'validatie' als grondhouding bij het omgaan met dementerenden, het toevoegen van nieuwe elementen in een ritueel bij dementerenden, een overgangsritueel herhalen, in weerwil van de theorie, trouw zijn, en het betrekken van mevrouw bij een groepsontmoeting.

Joke Zuidema is geestelijk verzorger bij Envida, Maastricht; joke.zuidema@envida.nl
 Martin Walton is bijzonder hoogleraar aan de PTHU; mwalton@pthu.nl
 Sjaak Körver is universitair hoofddocent aan de TST; j.w.g.korver@uvt.nl

Literatuur

- Feil, N. (2004). *Validation*. Groningen: Noordhoff uitgevers.
- Kübler-Ross, E. (2006). *Over rouw*. Amsterdam: Ambo.
- Menken-Bekius, C. (2001). *Werken met rituelen in het pastoraat*. Kampen: Kok.
- Meulink-Korf, H. (2018). *Opnieuw aangesproken*. Gorinchem: Narratio.
- Tuinman, N. (2002). *De nieuwe Traditie. Hoe een verhalende begeleiding handvatten biedt om een eigentijds overgangsritueel betekenis en vorm te geven*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Noot

1. Gegevens zijn zoveel mogelijk geanonimiseerd. Een kleindochter heeft de beschrijving van de casus gelezen en vervolgens een toestemmingsverklaring ondertekend voor het gebruik in onderzoek en publicaties.